

رابطهٔ توکل به خدا و رهیافتهای مقابله‌ای دیگر با اضطراب و افسردگی در دانش‌آموزان تیزهوش و عادی*

(قسمت دوم)

طبقه‌بندی تعاریف توکل به خدا

با وجود اینکه طبقه‌بندی تعاریف در مقوله‌های کاملاً مستقل و مجزا، بدلیل وجوه اشتراک و جنبه‌های همپوش آنها دشوار است ولی می‌توان به یک تمایز نسبی در این خصوص دست یافت بنابر این می‌توان کلیه تعاریف را به صورت زیر طبقه‌بندی کرد:

الف- عده‌ای توکل به خدا را اعتماد به خداوند می‌دانند که سبب کاهش اضطراب در صورت عدم حضور اسباب ظاهری در رسیدن به هدف می‌شود.

ب- در برخی از تعاریف توکل به مفهوم سپردن امور به خداوند متعال و قطع امید کردن از دیگران آمده است.

ج- عده‌ای نیز توکل را به عنوان رابطه با خداوند تعریف می‌کنند.

* این مقاله توسط مجله استعدادهای درخشان از پایان‌نامه آقای میرمحمود میرنسب که به راهنمایی آقای دکتر باقر غباری بناب و مشاورت آقایان دکتر جوادزهی و دکتر مرتضی نصفت در تاریخ ۲۲ تیرماه ۱۳۷۹ در دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران دفاع گردیده، اقتباس شده است.

نظریه اسناد عمومی

در انسان یک تمایل اساسی وجود دارد و آن نیاز به جستجوی توضیحات در باره آن چه برای خود و یا در محیط خارج روی می‌دهد می‌باشد. بدین ترتیب، در مواقعی که انسان با موقعیتی مواجه می‌شود، در صدد تبیین و توضیح علل رویداد برمی‌آید. این تمایل انسانی از زمانهای قدیم مورد توجه قرار گرفته است. بطوری که ارسطو «میل به دانستن» را مطرح می‌سازد و بسیاری از روان‌شناسان و فلاسفه به نیازهای انسانی مشابهی توجه می‌کنند. جان دیویی^۱ نیاز به دانستن را به عنوان «کاوش برای یقین»^۲ شرح می‌دهد. مزلو^۳ در سلسله مراتب نیازهای انسانی، نیاز به دانستن را بیان می‌کند. بنابر این، می‌توان نیاز به دانستن و اکتساب معنا را به عنوان تمایل جهانی در نظر گرفت. روان‌شناسان این تمایل انسانی را «اسناد» نام می‌نهند. نظریه اسناد جایگاه عمده‌ای در روان‌شناسی اجتماعی کسب کرده است و سپس به عنوان یک موضوع هماهنگ وارد روان‌شناسی مذهب شده است. (اسپیلکا و همکاران ۱۹۸۵)

ریشه‌های نظریه اسناد را می‌توان در کار هایدر^۴ یافت وی معتقد است که افراد از این لحاظ برانگیخته می‌شوند تا جهان خود را قابل پیش بینی و قابل کنترل ببینند، یعنی نیاز به فهم علیت دارند. سپس کلی^۵ آن را گسترش می‌دهد و نظریه اسنادی را که آشکارا تعریف می‌شود بیان می‌کند. هایدر منابع عملی بالقوه را به انواع «شخصی درونی»^۶ و «محیطی برونی»^۷ تقسیم می‌کند از نظر وی کار ادراک کننده آنست که تصمیم بگیرد آیا عمل معینی ناشی از چیزی در خود فرد است که آن عمل را انجام می‌دهد (توانایی، شانس، قصد) یا چیزی در خارج از وجود او می‌باشد (دشواری تکلیف و شانس و...) از نظر هایدر، فهم مجموعه عواملی که باید برای تعبیر و تفسیر رفتار شخص بکار روند جهان ادراک کننده را قابل پیش بینی تر می‌سازد و به او احساس کنترل بیشتری می‌دهد.

طرح پژوهش

طرح پژوهش، از نوع پس رویدادی (علی مقایسه‌ای - همبستگی) می‌باشد، در این طرح، متغیرها پس از وقوع مورد مطالعه قرار می‌گیرند این طرح به مواردی اشاره دارد که در آن علت از پیش رخ داده است و مطالعه آن در حال حاضر از طریق اثری که بر متغیر دیگر (که معلول خوانده می‌شود) گذارده و بر جای مانده است، امکان دارد در این تحقیق، «اضطراب» و «افسردگی» به

عنوان معلول می‌باشند و ما تأثیر «توکل» را روی آنها مورد مطالعه قرار می‌دهیم.

جامعه آماری و نمونه آماری

جامعه آماری این پژوهش، شامل کلیه دانش‌آموزان تیزهوش و عادی مقطع دبیرستان در شهر «تبریز» می‌باشند. نمونه پژوهش نیز، شامل ۲۴۰ نفر از دانش‌آموزان تیزهوش و عادی پسر و دختر بوده‌اند. بدین صورت که از جامعه آماری دانش‌آموزان تیزهوش ۱۲۰ نفر (۶۰ پسر و ۶۰ دختر) انتخاب و از جامعه آماری دانش‌آموزان عادی نیز به همان ترتیب ۱۲۰ نفر (۶۰ پسر و ۶۰ دختر) تعیین شدند.

روش نمونه‌گیری

در این تحقیق از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای استفاده شده است. نحوه کار به این صورت بوده است که از کل مناطق آموزش و پرورش شهر تبریز (۵ منطقه) دو منطقه ۲ و ۳ به صورت تصادفی انتخاب شدند. سپس از هر منطقه دو مدرسه انتخاب گردید که در مدارس دخترانه ۶۰ آزمون و در مدارس پسرانه نیز ۶۰ آزمون اجرا گردید. در مدارس سازمان ملی پرورش استعداد‌های درخشان، از دبیرستان پسرانه شهیدمدنی تبریز دو کلاس بصورت تصادفی انتخاب شد و هر کلاس ۳۰ نفر مورد آزمون واقع شدند از دبیرستان دخترانه فرزنانگان تبریز هم دو کلاس (۶۰ نفر) مورد آزمون قرار گرفتند.

ابزارهای پژوهش

۱- پرسشنامه راهیابی در حوادث و رخداد‌های زندگی
جهت بررسی متغیر مستقل (توکل به خدا) از «پرسشنامه راهیابی در حوادث و رخداد‌های زندگی» که توسط گروه پژوهش‌های روان‌شناسی مذهب دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران تهیه شده است استفاده گردید. پرسشنامه اصلی که توسط گروه پژوهش تهیه شده بود مشتمل بر ۱۰ موقعیت فرضی بود که در این تحقیق بدلیل حجم زیاد آزمون‌ها، دو موقعیت از آن حذف شد و بعلاوه تغییراتی جزئی در محتوای آزمون داده شد تا بتوان آن را برای گروه مورد نظر متناسب ساخت. هر موقعیت مفروض، به سه قسمت (الف، ب و ج)

تقسیم شد. بدین ترتیب، نخست یک موقعیت مفروض که تا حدی غیر قابل کنترل و از حیثه اختیار و توان فرد خارج بود ارائه می‌شد و بدنبال آن سه سؤال کلی مطرح می‌شد؛ در قسمت الف اقدام عملی فرد و در برخورد با آن موقعیت سؤال می‌شد و سپس سؤالات اقدام در قالب پنج مقوله (توکل به خدا، تفویض، خود، دیگران و طبیعت) مطرح می‌شدند، در قسمت ب از فرد سؤال می‌شد که وقوع آن رویداد یا حادثه را به چه عاملی نسبت می‌دهد و همان مقوله‌ها (توکل، تفویض، خود، دیگران و طبیعت) به عنوان الگوهای «اسنادی» فرد ارائه می‌شدند. در قسمت ج نیز حالت‌های «احساسی» فرد در مقابل رویداد یا موقعیت (اعم از حالات مثبت یا منفی) در قالب سه بُعد سؤال می‌شد که عبارت بودند از: «امیدواری در مقابل ناامیدی»، «آرامش در مقابل اضطراب» و «صبر در مقابل اعتراض».

۲- سیاهه افسردگی بک (BDI)

این پرسشنامه در سال ۱۹۶۱ توسط بک، وارد، مندلسن، ماکن^۱ و ارباف^{۱۱} تهیه و در سال ۱۹۷۱ مورد تجدید نظر واقع شد و سپس در سال ۱۹۷۸ انتشار یافت. این پرسشنامه دارای دو فرم ۲۱ سؤالی و ۱۳ سؤالی است. شکل کوتاه آزمون بک این مزیت را دارد که اجرای آن بجای ده دقیقه، پنج دقیقه طول می‌کشد. انتخاب مواد در این آزمون نیز براساس تحلیل و ایازی است که میزان تراکم مواد را بدون از دست رفتن قابلیت اعتماد و درستی آزمون فراهم می‌سازد (پرون^{۱۲} و پرون، ۱۹۸۰، ترجمه منصور و دادستان، ۱۳۷۶).

آزمون بک برای سنجش شاخصهای وابسته به افسردگی، بصورت گسترده‌ای هم برای بیماران روانپزشکی و هم برای افسردگی افراد بهنجار بکار رفته است. شهرت این ابزار تا حدی است که در طول ۳۰ سال بعد از انتشار آن حدود ۱۰۰۰ پژوهش در مورد آن صورت گرفته است.

۳- پرسشنامه خودسنجی (پرسشنامه اضطراب اشپیلبرگر STAI-Y)

در این تحقیق «اضطراب»، متغیری است که به عنوان رگه یا صفت با استفاده از پرسشنامه اضطراب اشپیلبرگر سنجیده می‌شود. نخستین فرم این پرسشنامه در سال ۱۹۷۱ تهیه شد. این پرسشنامه به سنجش اضطراب آشکار و پنهان می‌پردازد. اضطراب آشکار و پنهان به عنوان سازه‌های قابل سنجش ابتدا توسط کاتل^{۱۳} مطرح شدند و سپس توسط اشپیلبرگر گسترش یافتند (مهرام، ۱۳۷۲).

نتایج حاصل از اجرای پرسشنامه راهیابی در حوادث و رخداد‌های زندگی

به منظور سنجش متغیر «توکل به خدا»، پرسشنامه راهیابی در حوادث و رخداد‌های زندگی روی ۲۴۰ نفر آزمودنی اجرا شد و میانگین و انحراف معیار از مودنی‌ها برای هر یک از محورهای بُعد «اقدام» و «اسناد» و حالات بدست آمد. در این پرسشنامه توکل به خدا یک خرده مقیاس می‌باشد.

جدول ۱ میانگین و انحراف معیار نمرات را برای هر یک از محورهای «اقدام»، «اسناد» و «حالات» در دانش‌آموزان «تیزهوش» و «عادی» نشان می‌دهند.

بطوریکه ملاحظه می‌شود در دانش‌آموزان تیزهوش «اقدام شخصی» دارای بالاترین میانگین ($M=36/86$) می‌باشد و سپس «اقدام توکلی» ($M=35/03$) قرار دارد و «اقدام طبیعی» پایین‌ترین میانگین ($M=24/65$) را دارد. در بُعد «اسناد» برای دانش‌آموزان تیزهوش اسناد توکلی ($30/65$) و اسناد تفویضی ($30/70$) (اسنادهای مذهبی‌گرا) در مقایسه با اسناد شخصی، اجتماعی و طبیعی (اسنادهای غیر مذهبی‌گرا) میانگین بالاتری دارند.

جدول ۱- میانگین و انحراف معیار محورهای «اقدام»، «اسنادی» و «حالاتی» به تفکیک دانش‌آموز «تیزهوش و عادی»

شاخصها محورها	ابعاد	دانش‌آموزان تیزهوش		دانش‌آموزان عادی	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
شخصی	اقدام	۳۶/۸۶	۲/۴۸	۳۶/۹۳	۲/۶۴
	اسناد	۲۵/۹۸	۳/۶۱	۲۷/۳۶	۴/۰۳
اجتماعی	اقدام	۳۱/۷۵	۳/۵۱	۳۳/۱۵	۳/۵۱
	اسناد	۲۸/۲۲	۴/۲۵	۲۸/۹۸	۴/۶۴
طبیعی	اقدام	۲۴/۶۵	۵/۶۳	۲۶/۸۴	۵/۴۴
	اسناد	۲۸/۳۴	۳/۴۵	۲۹/۸۹	۳/۸۵
تفویضی	اقدام	۲۵/۸۴	۵/۹۷	۳۱/۴۴	۵/۲۷
	اسناد	۳۰/۷۰	۶/۰۷	۳۲/۶۶	۵/۰۲
توکلی	اقدام	۳۵/۰۳	۴/۰۳	۳۶/۵۸	۲/۱۷
	اسناد	۳۰/۶۵	۴/۶۲	۳۳/۴۵	۲/۵۳
امیدواری \neq ناامیدی	حالات	۳۱/۶۱	۶/۵۰	۳۱/۳۲	۶/۲۳
آرامش \neq اضطراب	حالات	۲۲/۴۲	۷/۰۲	۲۴/۱۸	۷/۱۹
صبر و تحمل \neq اعتراض و عصیان	حالات	۲۷/۵۹	۶/۵۰	۲۹/۳۱	۶/۵۰

در دانش‌آموزان عادی، محور اقدام شخصی (۳۶/۹۳) میانگین بالاتری از سایر محورها دارد و پس از آن اقدام توکلی (۳۶/۵۸) می‌باشد و اقدام طبیعتی (۲۶/۸۴) دارای پایین‌ترین میانگین می‌باشد. در دانش‌آموزان عادی نیز اسنادهای مذهبی‌گرا (توکلی ۳۳/۴۵ و تفویضی ۳۲/۶۶) در مقایسه با اسنادهای غیر مذهبی‌گرا (شخصی ۲۷/۳۶) اسناد اجتماعی ۲۸/۹۸ و اسناد طبیعتی (۲۹/۸۹) میانگین بالاتری دارند. میانگین محورهای بُعد اقدام و اسناد در دانش‌آموزان عادی، در کل بالاتر از دانش‌آموزان تیزهوش می‌باشند. فاصله بین اقدام و اسناد شخصی در دانش‌آموزان عادی و تیزهوش، از محورهای اقدامی و اسنادی دیگر بیشتر است.

جدول ۲ نتایج محاسبه میانگین و انحراف معیار را برای محورهای ابعاد «اقدام»، «اسناد» و «حالات» در دانش‌آموزان پسر و دختر «تیزهوش» ارائه می‌دهد. در دانش‌آموزان پسر تیزهوش، اقدام شخصی (۳۶/۷۲) بالاترین میانگین را دارد و پس از آن اقدام توکلی (۳۴/۳۵) قرار دارد و محور اقدام طبیعتی (۲۴/۰۷) پایین‌ترین میانگین را برای پسران تیزهوش دارد. در بُعد «اسناد» برای دانش‌آموزان پسر تیزهوش، محور اسناد توکلی (۳۱/۵۳) بیشترین میانگین را دارد و سپس اسناد تفویضی (۲۹/۷۹) می‌باشد و اسناد شخصی (۲۶) دارای کمترین میانگین می‌باشد.

در دانش‌آموزان دختر تیزهوش، محور اقدام شخصی بالاترین میانگین (۳۷) را دارد و محور، اقدام توکلی (۳۵/۶۲) و اقدام طبیعتی (۲۵/۲۲) دارای پایین‌ترین میانگین هست. در بعد اسنادی برای دانش‌آموزان دختر تیزهوش، اسناد تفویضی (۳۱/۶۲) و سپس اسناد توکلی (۲۹/۷۹) میانگین بالاتری دارند و پایین‌ترین میانگین به اسناد شخصی (۲۵/۹۷) تعلق دارد.

جدول ۲ همچنین نشان می‌دهد که در محورهای شخصی، اجتماعی و توکلی میانگین «اقدام» از اسناد بالاتر است ولی در محورهای طبیعتی و تفویضی، میانگین «اسناد» بیشتر از اقدام می‌باشد. و این امر بیانگر آن است که دانش‌آموزان تیزهوش موقع مواجهه با موقعیت، بیشتر بصورت فعال وارد عمل می‌شوند ولی در «اسناد» آن، اغلب به اسنادهای منفعلانه روی می‌آورند. همچنین در دانش‌آموزان دختر و پسر تیزهوش، اسنادهای مذهبی‌گرا (توکلی و تفویضی) در مقایسه با اسنادهای غیرمذهبی‌گرا (شخصی، اجتماعی و طبیعتی) میانگین بالاتری دارند.

جدول ۲- میانگین و انحراف معیار محورهای اقدامی، اسنادی و حالاتی در دانش‌آموزان تیزهوش به تفکیک جنسیت

شاخصها محورها	ابعاد	دانش‌آموزان تیزهوش		دانش‌آموزان عادی	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
شخصی	اقدام	۳۶/۷۲	۲/۸۰	۳۷/۰۰	۲/۱۴
	اسناد	۲۶/۰۰	۳/۳۸	۲۵/۹۷	۳/۸۴
اجتماعی	اقدام	۳۱/۴۸	۳/۱۹	۳۲/۰۲	۳/۸۲
	اسناد	۲۸/۹۸	۴/۰۰	۲۷/۴۸	۴/۳۸
طبیعی	اقدام	۲۴/۰۷	۵/۹۲	۲۵/۲۲	۵/۳۲
	اسناد	۲۸/۶۵	۳/۷۸	۲۸/۰۳	۳/۰۸
تفویضی	اقدام	۲۴/۷۴	۷/۱۸	۲۶/۹۳	۴/۲۲
	اسناد	۲۹/۷۵	۷/۱۸	۳۱/۶۲	۴/۶۰
توکل	اقدام	۳۴/۳۵	۵/۲۳	۳۵/۶۲	۲/۲۰
	اسناد	۳۱/۵۳	۵/۲۷	۲۹/۷۹	۳/۷۴
امیدواری \neq ناامیدی	حالات	۳۱/۹۸	۵/۴۷	۳۱/۲۴	۷/۴۰
آرامش \neq اضطراب	حالات	۲۳/۴۹	۶/۳۱	۲۱/۳۸	۷/۵۴
صبر و تحمل \neq اعتراض و عصیان	حالات	۲۸/۱۸	۶/۴۲	۲۷/۰۲	۶/۵۸

نتایج حاصل از اجرای سیاههٔ افسردگی بک و پرسشنامه رگه اضطراب اسپیلبرگر علاوه بر اجرای پرسشنامه راهیابی در حوادث و رخداد‌های زندگی، سیاهه افسردگی بک (فرم ۱۳ ماده‌ای) و پرسشنامه رگه اضطراب اسپیلبرگر برای ۲۴۰ آزمودنی اجرا شد. جدول ۳ میانگین و انحراف معیار نمرات را در آزمون افسردگی بک به تفکیک جنسیت و نوع دانش‌آموز (تیزهوش و عادی) نشان می‌دهد. چنانچه در این جدول می‌بینیم میانگین دانش‌آموزان دختر تیزهوش در سیاهه افسردگی بک از دانش‌آموزان پسر تیزهوش بیشتر است. همچنین در دانش‌آموزان عادی نیز میانگین افسردگی دختران از پسران بیشتر است. مقایسه دانش‌آموزان پسر و دختر عادی و تیزهوش، نشان می‌دهد که بین میانگین افسردگی پسران تیزهوش و عادی تفاوت چندانی وجود ندارد ولی در مورد دختران می‌توان گفت که در دانش‌آموزان دختر عادی، میانگین افسردگی از دانش‌آموزان دختر تیزهوش بیشتر است.

جدول ۳- میانگین و انحراف معیار آزمون افسردگی به تفکیک جنسیت و نوع دانش آموز

جنسیت	نوع دانش آموز		دانش آموزان تیزهوش		دانش آموزان عادی	
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
دانش آموزان پسر	۴/۹۴۹۲	۴/۳۲۸۸	۵/۹۵۰۰	۵/۴۳۸۲		
دانش آموزان دختر	۵/۲۳۷۳	۶/۱۵۱۳	۸/۵۲۴۵	۶/۶۷۶۰		
جمع کل	۵/۰۹۳۲	۵/۲۹۷۹	۷/۲۲۰۳	۶/۱۸۹۵		

بحث

هدف عمده این تحقیق، بررسی رابطه بین «توکل به خدا» با «اضطراب» و «افسردگی» در دانش آموزان «تیزهوش» و «عادی» بود. که در این تحقیق، رابطه معنی داری بین توکل به خدا با اضطراب و افسردگی در سطح دانش آموزان تیزهوش و عادی و دختر و پسر بدست نیامد، ولی به نظر می‌رسد که این نتیجه نمی‌تواند بر عدم وجود رابطه معنی دار بین توکل به خدا با اضطراب و افسردگی در گروه‌های دیگر از جمله دانشجویان دلالت کند.

اینکه چرا رابطه معنی داری بین توکل با اضطراب و افسردگی در سطح دانش آموزان بدست نیامد، دلایل متعددی می‌تواند داشته باشد که ما به برخی از مهمترین آنها می‌پردازیم:

۱- به نظر می‌رسد که مفهوم «توکل به خدا» به عنوان یک موضوع انتزاعی سطح بالا، مستلزم پی‌ریزی شناختی قویتری باشد، و برای رسیدن به آن، سطح رشد بهینه‌ای لازم است که از آن سطح به بعد، مفهوم توکل به خدا بسشتر مطرح می‌شود. بنابراین، می‌توان گفت احتمالاً دانش آموزان به آن سطح از رشد تفکر انتزاعی نرسیده‌اند که بتوانند مفهومی واقعی از توکل به خدا را به صورت یک «رهیافت مقابله‌ای» منعکس کنند.

۲- حتی اگر بپذیریم که افراد توکل به خدا را به عنوان یک «رهیافت مقابله‌ای» در موقعیتهای بحرانی زندگی مد نظر قرار می‌دهند با این وجود، «برداشت» آنان از توکل به خدا با همدیگر متفاوت می‌نماید.

۳- نکته اساسی دیگر در مورد یافته‌های تحقیق، آن است که انتخاب محورها در پرسشنامه راهیابی از میان مجموعه‌ای از موقعیتهای مفروض صورت گرفته است. روشن است که گزینش محورهای واکنش افراد در موقعیتهای مفروض با پاسخ آنان به موقعیتهای واقعی چندان تطبیق نمی‌کند. به عبارت دیگر، فردی ممکن است در موقعیتهای مفروض پاسخی را ارائه دهد که با

پاسخ او در موقعیتهای واقعی (که در آن کنشهای شناختی فرد تغییر می‌یابند) فاصله زیادی داشته باشد. مثلاً یک آزمودنی ممکن است در موقعیت مفروض، اسنادهای غیرمذهبی (طبیعتی، اجتماعی و شخصی) را بیشتر انتخاب کند اما، همین فرد، وقتی در موقعیتهای واقعی خطرناک قرارگیرد راهی جز توسل به اسنادهای مذهبی گرا (به خصوص اسناد به خدا) اختیار نکند. ولی چاره‌ای جز ارائه موقعیتهای مفروض نیست زیرا روند آزمون‌سازی کنونی ایجاب می‌کند که از چنین موقعیتهایی استفاده شود. طرح موقعیتهای واقعی و فراهم ساختن زمینه پاسخ آن به سادگی مقدور نمی‌باشد.

۴- نکته دیگر در مورد یافته‌های تحقیق آن است که هرچند ما معتقدیم «توکل به خدا»، «اضطراب» و «افسردگی» را کاهش می‌دهد ولی در مواردی نیز، «اضطراب بالا» و «افسردگی موجب می‌شوند تا فرد به خدا توکل کند. به عبارت بهتر، اضطراب و افسردگی فی‌نفسه باعث می‌شوند تا فرد از توکل به خدا به عنوان یک رهیافت مقابله مذهبی بیشتر استفاده کند.

۵- دلیل دیگری که می‌توان مطرح کرد آن است که «توکل به خدا» به عنوان «رهیافت مقابله مذهبی موثر»، با اعتقادات مذهبی نیز کمتر استفاده می‌کنند لذا اضطراب و افسردگی آنان همواره بیشتر خواهد بود.

علاوه بر دلایلی که مطرح کردیم، می‌توانیم یافته‌های این پژوهش را با نتایج پژوهشهای خارجی مقایسه کنیم؛ در این زمینه بیشتر به مقایسه نتایج پژوهشها در قلمرو نقش اسنادهای مذهبی و مقابله مذهبی بر سلامت روانی انسان می‌پردازیم.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در دانش‌آموزان «تیزهوش» اقدام شخصی و اقدام توکلی به ترتیب از سایر محورهای اقدامی بالاتر هستند و در دانش‌آموزان «عادی» اقدام توکلی بیشتر است. در بُعد اسنادی، اسنادهای مذهبی گرا (توکل به خدا و تفویض) به صورت معنی‌داری از محورهای اسنادی غیر مذهبی گرا (شخصی، اجتماعی، طبیعتی) میانگین بالاتری دارند. این بیان، تا حدی «فرضیه خدای خلاءها» را تأیید می‌کند، یعنی شرایط و موقعیتهایی که در این تحقیق ارائه شده است افراد را به سمت انتخاب اسنادهای مذهبی سوق می‌دهند. از میان عواملی که در شیوع بالای اسنادهای مذهبی نقش داشته‌اند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: الف) موقعیتهایی که در این تحقیق ارائه شده‌اند از لحاظ توانایی آزمودنی غیرقابل کنترل بوده‌اند به عبارت بهتر، وقایعی که ارائه شدند «رویداد» بودند.

ب) موقعیتهای ارائه شده، تغییر دهنده زندگی بودند و احتمالاً این امر در افزایش اسنادهای مذهبی نقش عمده‌ای داشته است. این نتیجه که اسنادهای مذهبی در رویدادها و نیز در وقایع تغییر دهنده زندگی بیشتر مطرح می‌شوند.

○ ○ ○

یادداشت‌ها:

1- Dewey, J.	2- Quest for certainty
3- Maslow, A.	4- Heider
5- Kelley	6- Internal
7- External	8- Ward
9- Mendelson	10- Mock
11- Erbaugh	12- Perron
13-Cattell	

منابع قسمت اول و دوم :

- پرون و پرون. (۱۳۷۶). روان‌شناسی بالینی. آزمایش بالینی و فرایند تشخیص، ترجمه محمود منصور و پریخ دادستان. تهران: بعثت.
- پورافکاری، نصرت‌الله (۱۳۷۳). فرهنگ جامع روانشناسی، روانپزشکی و زمینه‌های وابسته، تهران: آگاه.
- دادستان، پریخ. (۱۳۷۶). روان‌شناسی مرضی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت) صدر حاج سیدجوادی، احمد و همکاران (۱۳۶۶). دایرةالمعارف تشیع. تهران: بنیاد اسلامی.
- طبرسی، ابوعلی فضل بن الحسن (۱۳۵۹). تفسیر مجمع‌البیان. ترجمه حسنی نوری و محمدمفتح. تهران: فراهانی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۶۰). اخلاق ناصری. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران خوارزمی.
- غباری، باقر (۱۳۷۷). توکل به خدا. فصلنامه قیسات. سال سوم. شماره دوم و سوم.
- غزالی، محمدبن محمد. (۱۳۶۶). کیمیای سعادت (به کوشش حسن خدیوچم) تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- فتحی آشتیانی، علی. (۱۳۷۴). بررسی تحولی تصور از خود، حرمت خود، اضطراب و افسردگی در نوجوانان تیزهوش و عادی. رساله دکتری چاپ نشده. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- کاظمی حقیقی، ناصرالدین (۱۳۷۷). خودباوری و سازگاری تیزهوش، مجله استعداد‌های درخشان. سال هفتم. شماره ۲.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۰). بیست گفتار. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

منصور، محمود (۱۳۶۵). لغتنامه روان‌شناسی. تهران: ژرف.
مهرام، بهروز (۱۳۷۲). پژوهش‌های تجربی آزمون اضطراب اسپیلبرگر در شهر مشهد، دانشگاه فردوسی، مشهد.
نجاتی، محمد عثمان. (۱۳۶۷). قرآن و روان‌شناسی. ترجمه عباس عرب. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۶۲). معراج السعاده. تهران: رشیدی.
یزدی، ابراهیم (۱۳۷۵). بیماری‌های قلب آدمی. (ضمیمه کتاب خدا در ناخودآگاه) تهران: رشد

- Bjork, J. P., Lee, Y. S. & Cohen, L. H. (1997). Control beliefs and faith as stress. Moderators for Korean American vs Caucasian American Protestants. *American Journal of Community Psychology*, 25 (1), 61-62.
- Gross, M. (1993). *Exceptionally gifted children*. London New York.
- Lummark, S. (1988). *Gifted population and adjustment: A literature review of gifted and conduct. Family adjustment, emotional function, social functioning and perceived competence*. Doctoral research paper in psychology. Biola University. U. S. A.. California.
- Lupfer, M. B., Tolliver, I. & Jackson, M. (1996). Explaining life-altering occurrences. A test of the "God of the Gaps hypothesis". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35(4). P. 379-85.
- Robinson, E. A. (1996). Causal attribution about mental illness: Relationship to family functioning, *American Journal of Orthopsychiatry*, 66(2). P. 282-95.
- Spilka, B., Hood, R, Gorsuch, R. (1985). *The psychology of religion: An empirical approach*. NJ: Prentice- Hall.